

Півторак Г.

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА СЛАВІСТИКА : ВИБРАНІ ПРАЦІ :
До 80-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності

К.: Наук. думка, 2015.— 512 с.

До ювілею академіка Національної академії наук України Григорія Петровича Півторака — мовознавця, широко відомого в славістичному світі дослідженнями з історії, етимології та діалектології слов'янських і насамперед східнослов'янських мов, із сучасних проблем української та білоруської мов, — академічне видавництво «Наукова думка» видало том його вибраних праць¹. Усього наукового доробку вченого цей том, звичайно, не міг умістити, але про діапазон наукових інтересів дослідника, про глибину опрацювання ним досліджуваної проблематики й, нарешті, про нього самого як неординарну творчу особистість він, безперечно, дає досить повне уявлення.

Відкривається том ґрунтовною передмовою Т. Б. Лукінової «Академік Григорій Півторак», у якій висвітлено основні життєві віхи та творчість вченого, його наполегливий шлях до великої науки та активну наукову діяльність: це аспірантура при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР з відрядженням до Інституту мовознавства ім. Якуба Коласа АН БРСР (м. Мінськ) для здобуття спеціальності «білоруська мова», захист кандидатської дисертації «Історія інфінітива в білоруській мові» (написаної, до речі, білоруською мовою) в Мінську 1965 року, робота у відділі загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні під керівництвом академіка О. С. Мельничука, активна й плідна наукова діяльність у стінах цього інституту, викладання у вищій школі, захист 1989 року докторської дисертації «Формування і діалектна диференціація східнослов'янського етномовного ареалу до XIII ст. (Історико-фонетичний нарис)» з трьох спеціальностей — «українська мова», «російська мова», «слов'янські мови», його діяльність уже в незалежній Україні, зокрема як завідувача відділу загальнославистичної проблематики і

східнослов'янських мов (тепер це відділ слов'янських мов). Широкий діапазон наукових пошуків Г. П. Півторака та їх результативність не останньою мірою зумовлені й здобутою ним вищою освітою — історика й філолога. Учений вдало поєднує в своїй творчості науковість і майстерне володіння науково-популярним стилем (явище, на жаль, нечасте в нашому науковому світі)², пишучи на теми, важливі не тільки для фахівців, а й для широких кіл суспільства і вмючи донести це до них.

Композиційно том вибраних праць Г. П. Півторака складається з кількох великих розділів — це розділ «Монографічні дослідження», в якому поміщено праці «Українці й Україна в східнослов'янському контексті: походження, мова, тернисті шляхи історії» (праця створена на матеріалі попередніх монографій автора: «Українці: звідки ми і наша мова», 1993 р., «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів зі “спільної колицки”», 2001, 2004 рр., «Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи», 2014 р.), «Нариси з історії давньокіївської (давньоруської) писемності» (це вступ до курсу історії української літературної мови, що його читав Г. П. Півторак в Уманському державному педагогічному університеті протягом 1996–1998 рр.; окремі його розділи вже друкувалися), «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (Порівняльно-історичний нарис)» (уперше опубліковано 1974 р.); розділ «Наукові статті» — з кількома тематичними підрозділами: «Східнослов'янські мови», «Загальна славістика», «Діалектологія», «Рецензії»; «Примітки», де, зокрема, зазначено час і місце першої публікації кожної з поданих праць; «Додаток» (хронологічний покажчик друкованих праць авто-

² Користуючись нагодою, хотілося б привернути увагу читачів ще до однієї праці на подібну тематику, в якій органічно поєднуються змістовність і водночас легкість та доступність для масового читача у викладі складних матеріалів, — львівського історика і філолога С. Наконечного, яка вже витримала кілька видань і на яку, до речі, автор рецензованої тут книжки неодноразово схвально покликається: *Наконечний С. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями.* — 5-е вид. — Л., 2004. — 352 с.

¹ Журнал «Мовознавство» також відзначив цей ювілей академіка Г. П. Півторака, організувавши випуск двох тематичних номерів, присвячених огляду його творчості, розвитку його ідей і поглядів, різним актуальним проблемам сучасного мовознавства, із залученням ряду провідних українських та зарубіжних мовознавців (див. №№ 2 і 3 за 2015 рік).

ра). Праці Г. П. Півторака друкуються в рецензованому томі кількома мовами (за мовою їхньої першої публікації) — українською (більшість праць), білоруською, польською, російською.

Рецензії на праці інших дослідників, поміщені в томі, — це цілком оригінальні наукові розвідки, які не тільки подають вдумливий огляд рецензованих праць, а й містять результати власних спостережень і роздумів над відповідною проблематикою. Рецензії Г. Півторака на підручник для вищої школи В. М. Русанівського «Історія української літературної мови» та монографію Л. П. Гнатюк «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» взагалі можна рекомендувати як зразок для написання праць цього жанру.

При всій широті й багатоаспектності досліджуваної проблематики увага автора як мовознавця і як історика зосереджена насамперед на дослідженні таких вузлових проблем славістики й, зокрема, українистики, як прабатьківщина слов'ян і праслов'янська мова (див., зокрема, с. 54–58, 378–391, 420–424 рецензованої праці), а особливо походження й рання історія східних слов'ян та їхніх мов — з особливою увагою, природно, до українців та їхньої мови, виникнення писемності у східних слов'ян (с. 137–156), мовна ситуація в Київській Русі, державна (літературна) мова Великого князівства Литовського і взагалі проблема розмежування українських і білоруських пам'яток доби Середньовіччя, а також, відповідно, на питаннях застосування адекватної термінології для позначення різних понять досліджуваних явищ.

Застосовуючи системний, комплексний підхід до історії східного слов'янства, автор уперше з такою повнотою подає проблематику східнослов'янського етногенезу з широким залученням мовного матеріалу (даних писемних пам'яток, народних говорів, фактів інших слов'янських мов), причому майже рівномірно — українського, російського, білоруського, а проблематику східнослов'янського глотогенезу — з не менш широким залученням даних археології, історії, антропології, етнографії та фольклористики (це достатньо повно простежується, зокрема, в першій із названих монографій, а також у низці поданих далі статей, серед яких насамперед виділяється пізніше написана надзвичайно важлива для розуміння цієї проблематики як з фактографічного, так і з методологічного боку стаття «Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі»).

У підходах до розв'язання питання про формування східнослов'янських етносів і їхніх мов серйозний дослідник має долати, крім власне об'єктивних труднощів, пов'язаних з досліджуваним матеріалом, постійний тиск навколонаукової суспільної атмосфери, зумовлений значною заполітизованістю проблематики, причому відразу з двох цілком протилежних сторін. У власне науково-

му лінгвістичному плані це, як відомо, дискусія між прихильниками концепції єдиної спільнослов'янської, або праруської, мови (з утворенням Руської держави це вже руська, або давньоруська, мова), яка мала існувати в період між розпадом праслов'янської мови і формуванням окремих східнослов'янських мов (О. Шахматов, А. Кримський, М. Трубецької, Т. Лер-Сплавінський та ін.), і концепції безпосереднього поступового формування в надрах праслов'янської мови насамперед протоукраїнського, а дещо пізніше внаслідок складніших історико-мовних процесів — і протобілоруського та проторосійського ідіомів (С. Смаль-Стоцький, М. Грушевський, А. Мейє, С. Тимченко, Ю. Шевельов та ін.). Проте значно гучнішого резонансу — з виходом на рівень широкого суспільного обговорення та входженням тією чи іншою мірою до відповідних державних ідеологій — набирали й продовжують набирати «сміливіші» — аж до цілковито радикальних — концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу. З одного боку, це твердження ряду російських істориків і філологів (М. Погодін, О. Соболевський та ін.) про фактично монопольне право на «першість» і «старшість», а якщо точніше — на «єдиність» у східнослов'янському світі, а отже, й на давню Київську державу великоруського етносу й, відповідно, його мови — погляди (вони спираються значною мірою — не тільки в масовій свідомості, а й у самих наукових підходах — на поширення назв «Русь», «русьські» / пізніше рос. «русский» на Росію та росіяни і на розуміння факту нібито неперервності розвитку російської державності починаючи ще від [Київської] Русі), що особливо поширювалися в другій половині XIX — на початку XX ст., а пізніше в білоемігрантських колах, «теорія», що стала також одним з постулатів російської великодержавницької ідеології (ще від Катерини II). У радянській ідеології, особливо в повоєнний період, ця концепція набула в загальному контексті утвердження дружби народів Радянського Союзу м'якшої, більш «політикоректної» форми — як концепція окремого етносу — давньоруської народності, з якої й вийшли росіяни, українці й білоруси. Однак на новому витку історії — уже в сучасній Російській Федерації — знову стала набирати силу попередня, радикальніша концепція, що виявляється тепер не тільки в творенні різного роду великодержавницьких «теорій» з боку не лише різноманітних аматорів, а навіть і солідних політологів, у передруку та поширенні відповідних праць російських білоемігрантів (у 1990-і — на початку 2000-х рр. це відбувалося навіть в українських Донбасі та Криму), але і в публічних заявах найвищого керівництва Російської Федерації, Російської православної церкви на зразок «Ми фактично єдиний народ з єдиною мовою» і у відродженні навіть в академічному середовищі таких «лінгвістичних» термінів, як «великоруська» і «малоруська» мови. З

другого ж боку, в Україні серед представників певних суспільних кіл, які щиро переймаються тим, щоб гідно показати свою країну світові (утім, не можна, звичайно, виключати й того, що дехто з них робить це з причин політичної кон'юнктури — так, як він їх розуміє), як реакція на таку активізацію російської великодержавницької ідеології і як наслідок гіркого усвідомлення різкої невідповідності між набагато славнішим, на їхнє переконання, минулим українського народу й його досить скромним сучасним відбувся спалах романтичної міфологізації, спрямованої на пошуки пракоренів українців та української мови у світовій історії далеко за межами слов'янського світу (у 90-і роки деякі з таких «знахідок» уже можна було побачити навіть у шкільних та університетських навчальних програмах: це, наприклад, так звана «Велесова книга», ототожнення українців з етрусками в деяких підручниках з народознавства).

Г. П. Півторак, аргументовано відкидаючи крайнощі з обох сторін, уважає, що про початок формування східнослов'янських етносів та їхніх мов можна говорити з середини I тисячоліття н. е. Заперечувати існування в другій половині I — на початку II тисячоліття н. е. певного східнослов'янського мовного угруповання, звичайно, немає ні історичних, ні мовних підстав. Але немає також належних підстав — як у внутрішньолінгвістичному (за сукупністю спільних і відмінних ознак та тенденцій розвитку говорів східнослов'янських племен), так і в соціально-лінгвістичному плані (за ступенем мовно-комунікативної пов'язаності цих племен, їх самоусвідомлення як мовної єдності) — кваліфікувати це угруповання як мову, а не сукупність племінних діалектів (як немає підстав, наприклад, вважати, що формуванню окремих західнослов'янських мов мав передувати етап існування спільної західнослов'янської мови). Автор відкидає можливість існування в минулому — у тодішніх умовах досить слабкої політичної, економічної, культурної, комунікативної пов'язаності різних як слов'янських, так і неслов'янських племен у межах однієї держави — як так званої давньоруської народності, так і її мови як чогось окремого і вже сформованого (с. 82–89 та ін.). Він цілком обгрунтовано вважає, що [Київська] Русь, в основі якої лежали Київська, Чернігівська та Переяславська землі, «виникла як рання українська держава. Лише значно пізніше вона стала величезною й типом середньовічного імперією від Сяну до Волги, але її державотворчим і консолідаційним етносом були південні русини, тобто праукраїнці» (с. 82). Дослідник виділяє станом на кінець XIII ст. у межах розселення слов'янського населення руських земель п'ять основних етномовних макрозон: 1) галицько-волинську (південно-західну), яка в основному збігається з ареалом пізнішого південно-західного наріччя української мови; 2) карпатську; 3) поліську, яка пізніше

стала ареалом північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови; 4) полоцько-смоленську (майбутній ареал північно-східного наріччя білоруської мови і частини західноросійських говорів); 5) псковсько-новгородську (північну), співвідносно з пізнішим ареалом північного наріччя російської мови; 6) ростово-суздальську та середньоокськську говори (північно-східну групу) (с. 340), які внаслідок тривалих і складних перегрупувань лягли в основу трьох східнослов'янських мов (у процесі формування білоруської та російської мов значну роль відігравали також мовні контакти слов'янських племен з племенами відповідно балтів і угро-фінів та балтів: див. с. 92–99, 320–324). Іронізуючи з відомого ідеологічного кліше сталінської доби «старший брат» (про росіян), автор відзначає: «...наявний у вчених фактичний матеріал доводить, що “російський брат” за віком зовсім не “старший”, а наймолодший. Та й у “спільній колісці” він ніколи не був, бо, поки народився, “коліска” вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави і майбутні росіяни... перейняли етнічну назву — Русь» (с. 99).

Автор продовжує користуватися вже ustalеною назвою «давньоруська мова», але він, по-перше, розуміє під нею, як і делілі більше сучасних українських дослідників, не живу народно-розмовну мову східнослов'янського населення Русі, а писемно-літературну мову цієї держави, що утворилася на основі поєднання східнослов'янської основи зі значними домішками привнесеної разом з християнством південнослов'янської за своїм походженням і структурою старослов'янської (церковнослов'янської) мови (див., наприклад, с. 75, 301), а по-друге, з огляду на неоднозначність теперішнього розуміння означення «русский» у різних слов'янських мовах (це вже не тільки «який стосується до Русі», а й «російський») використовує й іншу, точнішу за своєю суттю назву «давньокиївська мова» (див., наприклад, с. 116, 137, 459). Під живою розмовною мовою слов'янського населення Київської Русі, як зазначає автор, слід розуміти насамперед сукупність діалектів сільського населення, а також усно-літературні койне наддіалектного типу міського населення, урядовців, дружинників, купців та ін. (с. 118, 301 та ін.). Основу ж живого київського мовлення «від самого початку становили місцеві поліські діалектні особливості, виразне уявлення про які дають сучасні північноукраїнські говори» (стаття «Як розмовляли в стародавньому Києві?», с. 299–302).

Для позначення населення Русі автор послідовно користується самоназвою «русини» (див., наприклад, на с. 80, 100, 102 та ін.), що, звичайно, цілком природно; він проти штучної назви *русичі* (ужитої автором «Слова о полку Ігоревім», очевидно, як поетич-

ної — як «нащадки, плем'я Русі» або просто за аналогією до назв східнослов'янських племен на зразок *дреговичі*, *кривичі* і под.), але тепер уже цілком узвичаєної — як стилістично нейтральної і як піднесено-урочистої назви наших східнослов'янських предків, яка вже заявлено використовується — цілком свідомо певними політичними колами або наївно-романтично в ширшому вжитку — з метою показати, що «всі ми русичі!» (але ж не кажуть: «Усі ми русини!»). Але в одному місці й він (очевидно, цілком автоматично) піддається спокуси вжити це слово: «Русь, русичі — це самоназва східнослов'янських племен, яку після розпаду Київської Русі успадкували й окремі східнослов'янські народності» (с. 300).

Звертаючись же до досить помітних тепер публікацій різних авторів (це в основному не мовознавці), які безпосередньо виводять українців від стародавніх трипільців, арій або й ототожнюють їх з ними, від міфічних уквів (укранів) та ін. (див. с. 16–18, 53–54, щодо так званої «Велесової книги»: с. 111–112), Г. П. Півторак так характеризує цих аматорів та їхні твердження: «Зрозуміле їхнє шире прагнення піднести престиж української мови, показати її глибоке коріння й знайти їй гідне місце серед інших слов'янських і не-слов'янських мов. Але відсутність необхідних знань зі славістики, брак дослідницького досвіду, нерозуміння потреби спиратися на науково достовірні джерела й оперувати конкретними історичними фактами, нарешті, невміння (чи небажання) зважати на загальновізантійські наукові аксіоми і здоровий глузд часто призводять до того, що добрі патріотичні наміри таких аматорів обертаються нестримними фантазіями, видаванням бажаного за дійсне» (с. 16)³.

³ Такий ажіотаж навколо пошуків коріння українського народу та його мови в глибокому до-історичному минулому з надзвичайно вільним трактуванням історичних і мовних фактів, як і недостатньо критичне ставлення до цього з боку відповідних офіційних (освітніх, культурних та ін.) органів України, уже став об'єктом висміювання в Росії, навіть з боку російської наукової інтелігенції. Але при цьому чомусь не звертають уваги на те, що подібна історико-мовна міфотворчість спалахнула останнім часом і в самій Росії (часто з оперуванням тими самими мовними фактами в дусі «народної етимології», що і в українських колег, на зразок *этруски — это русские*, але, природно, з інтерпретацією їх на свою користь). Якщо в Україні психологічним підґрунтям цього явища можна вважати насамперед реакцію на її «упослідженість» (словотвірне гніздо, актуалізоване тепер у дискурсі певних суспільних кіл) протягом останніх століть — на тлі її величезного державного минулого, на «історичну несправедливість» щодо неї, то в Росії це ще один крок до її імперського звеличення (пор., наприклад, поширення в загальних рамках пропагування ідей «Русского мира» версії про те, що саме територія сучасної Росії була колискою європейської цивілізації) (див. докладніше: *Тараненко О. О.* Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві // *Мовознавство*. — 2011. — № 6. — С. 19).

Переходячи до пізньої української етномовної історії, автор відзначає, що «вже на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву *Русь*) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва *Україна*» (с. 92).

Розглядаючи питання про характер державної (літературної) мови Великого князівства Литовського XIV–XVII ст. (с. 329–333, 425–437), Г. П. Півторак констатує, що «серед українських і білоруських дослідників триває “перетягування ковдри” і не зменшуються прагнення оголосити якомога більше пам'яток своїми, висувуючи при цьому часто поверхові, а іноді й тенденційні аргументи» (с. 329), відкидаючи при цьому відповідні твердження як деяких українських істориків мови, а особливо філологів-аматорів, так і частини білоруських мовознавців. Він вважає, що щодо ділової писемності цієї держави слід застосовувати термін «українсько-білоруська писемно-літературна мова» (щоправда, автор паралельно використовує й назву «білорусько-українська мова», не пояснюючи відмінності у використанні цих термінів), а щодо «руської» мови в інших стилях і жанрах, то тут треба окремо говорити у відповідних випадках і про старобілоруську, і про староукраїнську мову (с. 331). Він також застерігає проти спроб з боку окремих білоруських авторів при мовній оцінці тієї чи іншої середньовічної пам'ятки трактувати як українські тільки ті мовні ознаки, якими відрізняється сучасна українська літературна мова від білоруської мови, адже низка пам'яток була створена на основі північного наріччя української мови або суміжних з ним говірок, які, як відомо, мають значно більше спільних з білоруською мовою ознак (с. 430).

Звернувшись до питання про наддніпрянський і наддністрянський різновиди вже нової української літературної мови в XIX — першій половині XX ст., дослідник цілком слушно вважає, що адекватною назвою для них має бути не «мовно-літературна практика» і под. (назва, прийнята в радянський час в умовах жорсткої централізації всіх виявів суспільного життя й різко несхвального офіційного ставлення до всіх «фракцій», «варіантів» і т. ін.), а «варіант літературної мови» (с. 465).

Хотілося б привернути увагу читача ще до одного напрямку лінгвістичної зацікавленості автора — уже не до мовної історії, а до сучасного стану української мови, власне — мовної свідомості сучасного українського суспільства (втім, це сучасність, щодо якої автор також намагається підходити з надійних історичних позицій). У рецензії на працю Л. П. Гнатюк, присвячену дослідженню мовної основи творів Григорія Сковороди, Г. П. Півторак солідаризується з її авторкою, яка, зокрема, усупереч досить поширеній, особливо серед масової аудиторії, думці про

значну зросійщеність його мови застерігає проти такого вузького погляду, оскільки, на її думку, переважна більшість ужитих ним слів, що сприймаються сучасною мовною свідомістю як російські, насправді є церковнослов'янськими і становлять надбаня староукраїнської книжної мови. Рецензент, виступаючи проти подібного надмірного, а головне безпідставного, пуризму, який (очевидно, поза бажанням самих пуристів) робить українську мову значно молодшою, ніж вона є насправді, звертається й до свого мовного досвіду — до мовлення селян з рідних йому місць на межі Полтавщини й Сумщини (недалеко від Сквородиних Чорнух), де звичайними є слова на зразок *всігда, воздух, врем'я, кожа, краска, обіжати, первый, пожар, совітувати, тишина* та багато інших: «Що це? Суржик? Вплив російської мови? Та ні ж, бо так говорили місцеві селяни ще в першій половині ХХ ст., і в ХІХ ст., і раніше, причому селяни переважно неписьменні, які не читали ні російських газет, ні часописів і навіть зроду-віку не чули живої російської мови» (с. 475).

Дослідник відзначає наявність останнім часом уживання різними авторами різних

термінів на позначення запозичень з російської мови: це не тільки поширений досі *русизм* (від цієї назви вже відмовляються з огляду на те, що вона мотивована лінгвонимом не «російський», як це мало б бути за її значенням, а «руський». — *О. Т.*), а й *русицизм, росіянізм* (уживають також *росіїзм*. — *О. Т.*), однак, на жаль, не зазначає, до якого з них він сам схиляється (с. 469).

Видання приваблює увагу також з погляду його поліграфічного оформлення — це солідний том у твердій оправі з фотопортретом автора, з оздобленням «під старовину».

Вітчизняна мовознавча славістика й насаперед україністика збагатилися ґрунтовною працею, позначеною високим професіоналізмом її автора, його новаторськими підходами до висвітлення та розв'язання багатьох наукових проблем, сумлінним ставленням до історичних і мовних фактів. Григорій Півторак продовжує активно працювати на славістичній історико-мовознавчій ниві, тож хочеться побажати йому нових наукових здобутків і звершень.

О. ТАРАНЕНКО